

MOJCA POLONA VAUPOTIČ

Arheološki muzej v Zadru

*Eno samo jadro pluje,
čeri so skrite pogledu,
en sam galeb še vetru kljubuje,
vali v donečem stempedu.
Nad oboki valobrana
senca katedrale.
Rezko raste tramontana
v véliki finale
(Vouk 2003, 13).*

Dalmatinsko, nekoč ribiško mesto Zadar, zarisuje svoj zeleno-beli hrbet v brezmejno modrino, dišeča plaža se razpira popotnikom, ki na videz nekaj iščejo. Obala drhti pod silo valov, ki jih to poletje nadleguje ostra burja. Temne vode se razbijajo v bel pršec, ko zadevajo ob skale. Ptice lovijo ravnotežje in bele meglice drsijo v dalj. A v »uvali« na dnu zaliva se v smaragdu ogledujejo še preživela skrivljena drevesa borovcev, katerih vonj skupaj z rožmarinom ustvarja tisto atmosfero, po kateri tako hrepenimo, zmeraj ko prispemo v obmorske kraje. Morska mesta si je mogoče zapomniti še zlasti zaradi vonja po zlivanju morja in zemlje; spričo močnega duha po morski travi se začuti globina in teža morja in še tako vsakdanje pristaniško mesto se spremeni v podobo izgubljene Atlantide. Ena

od posebnih radosti obmorskih mest je prav seznanjanje z geografijo vonjev in okusov. Vsako mesto ima spekter tovrstnih predstav. Stojnice na ulicah so tek zbujajoča razstava vonjav: morska bitja, ki dišijo po morski travi, zelenjava z vonjem po rodovitni zemlji in sadje, ki sladko diši po soncu in vlažnem poletnem zraku ... Podobno se je tudi mesto Zadar rodilo na tako ugodnem položaju, v središču severovzhodne obale Jadranskega morja, pred neugodnimi vplivi iz odprtega morja pa ga ščiti arhipelag zadarskih otokov. Masivni gorski Velebitov greben nedaleč na zahodni strani daje vtis, kot bi želel mesto objeti, a ga hkrati ostro ločuje od Like ter kontinentalnega dela.

Ob edinstveni naravi, obali, vonju in vsemu, kar je drugače, se vprašamo, s čim pa

se predstavljata kultura in družba tega dela hrvaškega območja? V čem sta (vedno znova) prepoznavni? Nedvomno v svoji daljnosežni zgodovini, ki ji je med drugim pripomoglo prav starinoslovje. Tudi profane in sakralne zgradbe kažejo ne le določeno obliko moči, temveč tudi jasno predstavo sveta in svojstven način življenja, posameznika in družbe. O tem bogastvu lahko obiskovalec Zadra veliko izve prav v Arheološkem muzeju v Zadru (AMZ), ki šteje 286 let, še mnogo starejši pa je prostor, na katerem stoji. Skorajda pred glavnim vhodom muzeja je na ogled rimski lapidarij, to je pravzaprav v samem osrčju starega dela starega mestnega jedra. Tukaj je bil v rimskem času forum oz. glavni trg, kjer je potekalo celotno javno mestno življenje, grajen pa je bil od 1. st. pr. Kr. do 3. stoletja. Svetišče sv. Donata, nasproti muzeju, ki je bilo postavljeno v srednjem veku na tleh bivšega foruma, je eno izmed najbolj monumentalnih zgradb na Hrvaškem ter simbol mesta Zadar. V današnjem času se cerkev uporablja za različne glasbene prireditve zaradi izrednih akustičnih lastnosti. Sam Arheološki muzej se nahaja v novejši zgradbi v centru starega mestnega jedra v neposredni bližini glavne zadrške ulice Kalelarga. V njegovi neposredni bližini stoji tudi znamenita romanska katedrala sv. Stošije, samostan in cerkev sv. Marije z ženskim benediktinskim samostanom, ki je bila zgrajena v 16. stol. in nas pozdravlja v renesančnem slogu, ki ga na hrvaškem tudi sicer pogosto srečamo. V sklopu samostana se nahaja stalna razstava cerkvene umetnosti, znana kot »Zadarsko zlato in srebro«. K cerkvi sodi prav tako stilno primeren renesančni stolp. Vsako mesto ima svoj odmev, ki je odvisen od vzorca in merila njegovih ulic in od prevladujočih arhitekturnih slogov in materialov. Odmev renesančnega mesta je denimo drugačen od odmeva baročnega mesta. Nekatera, predvsem novejša mesta pa so povsem izgubila svoj odmev. Široki in odprti prostori naših cest ne vračajo zvoka, v notranjosti naših stavb se odmev absorbira in je cenzuriran. Zaradi programirane posnete

glasbe v trgovskih središčih in javnih prostorih ne moremo več ujeti akustičnega volumna prostora. Lahko bi rekli, da so nam ušesa oslepela.

Znano je, da je bila današnja Hrvaška v zgodovini zasedena od osvajalcev, ki so prihajali z različnih geografskih področij ter z različnih kulturnih območij. Ozemlje današnje Hrvaške se delno sklada z linijo nekaterih priseljenih južnoslovanskih narodov v zgodnjem srednjem veku, delno pa tudi zaniha na nekoliko neugodnem položaju. Vzhodna meja Hrvaške variira okoli mej med nekdanjim Zahodnim in Vzhodnim Rimskim cesarstvom iz 4. stoletja. Kasneje, v 9. stol., so bile opazne vidne razlike med katoliško in pravoslavno cerkvijo ter med 15. in 19. st. celo med krščanstvom in islamom. Tako so se v likovni umetnosti na področju Hrvaške mešale zelo različne narodne tendence in pogosto tudi razhajajoče kulturne sile in ravno zaradi tega so ponekod iz njihovega mešanja nastala edinstvena umetniška dela v zelo pozitivnem smislu. Prav tako še marsikje v Evropi obstajajo podobna področja, kjer so se srečevale različne kulture – npr. v Španiji ali v južni Italiji – vendar pa ima Hrvaška povsem drugačen položaj, saj se tukaj ne srečujeta zgolj dva, ampak se povezujejo ter prepletajo tudi do štirje kulturno-umetniški krogi: vzhodni in zahodni, severni in srednje-evropski ter južni in mediteranski.

ZGODOVINA ARHEOLOŠKEGA MUZEJA

Staro mestno jedro Zadra se nahaja na naravnem polotoku v dolžini okrog 750 m in širini 350 m, ki se na svojem jugovzhodnem delu dotika kopnega, ugodna klima in naravne danosti pa so botrovale njegovemu naseljevanju in hitremu razvoju že v pradedavnini. V sled temu je bilo na omenjenem področju logično pričakovati bogata arheološka najdišča, ki so jih odkrili že ob koncu srednjega veka. Na splošno ima arheologija v Zadru zelo zanimivo zgodovino, saj je njegova

sedanja sodobna muzejska in arhivska dejavnost nastala iz stare zbirateljske delavnice ob koncu 14. stol. in pričetku 15. stol. (obdobje renesanse in humanizma), v tem času sta bila namreč na področju zbirateljstva starin zelo dejavna Juraj Benja, prvi znani zadrski zbiratelj, in Petar Kršava, opat samostana sv. Krševana. Njuno delo so kasneje nadaljevali zadrski nadškof Maffeo Valaresso, ninski škof Juraj Divnić in okrog njega združeni somišljeniki Petar Caecus, P. Fosco in Cyriacus Picenicollis iz Ancone.

V 18. stol. je v Zadru nastala zbirka uglednega zadrskega zdravnika Ante Danielija Tommasonija, ki mu mnogi pripisujejo ustanovitev najlepše in najobsežnejše zbirke antičnih predmetov na področju Dalmacije. Monumentalen del njegove zbirke je obsegal osem kipov rimskih cesarjev, ki so jih odkrili leta 1768 na vrtu Josipa Đurovića v Ninu, izkopavanja pa je financiral prav Danieli. Po nekaterih starih zbirnih katalogih, prvi je bil natisnjen leta 1818, je njegova zbirka obsegala preko 300 kiparskih del (večina iz kamna), mnoge antične napise, keramične in steklene posode, zbirko kovancev (preko 6.000), zbirko slik in večjo knjižnico starih knjig. Zbirka je kasneje prešla v nasledstvo družine Pellegrini-Danieli, ki jo je leta 1859 prodala plemiču Pietru Cernazaju iz Udin, v nadaljevanju pa je bila podarjena semenišču v Udinah. Omenjeno semenišče je zbirko ob samem začetku 20. stoletja prodalo na dražbi, kjer je 20 kiparskih del za Arheološki muzej v Zadru odkupil Arheološki inštitut na Dunaju, ostali predmeti pa so bili poslani v muzeje v Benetkah, Akvileji, Milanu, Kopenhagenu in drugim.

Arheološki muzej Zadar je bil ustanovljen 30. novembra 1832, ko je general Vetter Vjenceslav von Lilienberg, tedanji avstrijski namestnik v Dalmaciji, izdal razglas, da se vse arheološke najdbe iz celotne Dalmacije prenesejo v Zadar kot upravno in kulturno središče pokrajine. On je tudi daroval prve arheološke predmete in nasploh pomagal ter vzpodbujal razvoj kulture, šolstva, znanosti

in gospodarstva pokrajine. Zgradba muzeja je bila v začetku locirana v enem prostoru osnovne šole pri cerkvi sv. Krševana, kasneje pa v tedanji gimnaziji, ki se je nahajala v bivšem samostanu sv. Krševana. Ugodna priložnost za samostojno postavitve arheološke zbirke se je muzeju porodila leta 1877, ko so v cerkvi sv. Donata izpraznili skladišče in je le ta ostala prazna. Tedanji zadarski profesor likovne vzgoje in mestni konzervator Ivan Smirić je pričel z čiščenjem, konzerviranjem in urejanjem cerkve sv. Donata ter pripravljanjem prostorov za muzejske zbirke. Pričel je z zbiranjem arheoloških in kulturno-zgodovinskih predmetov, zbirka pa se je zelo hitro večala, predvsem leta 1892 ob intenzivnejših arheoloških izkopavanjih v Ninu, Asseriji, Zadru in drugih krajih. Muzeju so svoje zbirke darovali tudi mnogi meščani in ugledne družine, med katerimi je potrebno izpostaviti družini Borelli in Medović iz Nina.

Arheološki muzej Zadar je največje spremembe doživel med obema svetovnima vojnoma, ko je delil usodo mnogih evropskih mest. Z razpadom avstro-ogrske monarhije je bila Dalmacija priključena Hrvaški in takratni novo nastali kraljevini Jugoslaviji, Zadar pa je po Rapalski pogodbi kot enklava pripadal Italiji. Ves ta čas pa je delovanje muzeja bilo omejeno predvsem na področje mesta Zadar, ostala severna Dalmacija pa je pripadala pod strokovno pristojnost Arheološkega muzeja v Splitu in Muzeja hrvaških starin v Kninu. V obdobju od 1929 do 1931 so okrog cerkve sv. Donata odstranili vse zgradbe in odkrili vzhodni del rimskega foruma, na katerem so uredili del lapidarija, obnovljena pa je bila tudi stalna zbirka muzeja. Med 2. svetovno vojno po kapitulaciji Italije so Italijani iz muzeja odnesli najvrednejše arheološke predmete in posamezne knjige, muzej pa je v letih 1943 in 1944 utrpel tudi precej škode ob bombardiranju. Ob tem so bili porušeni in ob požarih uničeni upravni in delovni prostori, skladišče arheoloških predmetov in knjižnica. V celoti so ostale ohranjene le zbirke v cerkvi sv. Donata, ki je ob bombardiranjih ostala

neporušena. AMZ je bil leta 1954 preseljen v zgradbo bivšega zavoda sv. Dimitrija, kasneje pa v prostore Filozofske fakultete, kjer je zavzel kletne prostore, pritličje in prvo nadstropje. Nato je leta 1971 končno dobil svoje nove prostore v sedanji zgradbi, ki je bila zgrajena po takratnih najsodobnejših smernicah.

AMZ ohranja, raziskuje ter razstavlja arheološki material pretežno iz severnega dela Dalmacije. Gre za moderno ustanovo z vrhunsko opremljenimi restavratorskimi delavnicami, skladišči, knjižnico ter raziskovalnimi oddelki. Intenzivna dejavnost muzeja manifestira na številnih arheoloških raziskavah, dobro obiskanih razstavah, zanimivih strokovnih delavnicah in dragocenih publikacijah. Arheologija ali starinoslovje je družbeno zgodovinska znanstvena disciplina, ki preučuje, prikazuje in analizira kulturno zgodovino na osnovi odkrivanj, prepoznavanj in razlag spomenikov, ki so odsev človekove dejavnosti, njegovega razmišljanja ter njegovih občutkov. Poleg materialnih virov se arheologija naslanja prav tako na pisne vire, v kolikor je to mogoče. V primeru, da pisnih virov na razpolago ni, se zgodovina naslanja zgolj na rezultate arheoloških najdb. S takšno funkcijo je arheologija botrovala kot pomožna znanost ne le k zgodovini, temveč tudi k antropologiji, etnografiji, sociologiji ter drugim vedam, v območja katerih spada preučevanje samega človeka z razvojem ljudske kulture.

Etimologija besede *arheologija* označuje proučevanje starin, starega, antičnega (grško: *ἄρχατος* – star, nekdanji, zastarel; *λόγος* – stvar, zgodba). Nemalokrat je ta beseda identična s pojmom zgodovine. To kaže primer Dionizija iz Halikarnasa, ki je svojo zgodovino Rima poimenoval kar Rimska arheologija. Vendar ima v prvih obdobjih nove ere v grškem svetu beseda arheologija povsem drugačni smisel kot ta, ki jo označuje danes. Arheolog je bil v tistem času umetnik in igralec, ki je z živo besedo tudi na odru prikazoval, oživiljal in tolmačil antične muze, legende ter druga gledališka dela. Vendar je ta oznaka za

arheologa veljala zgolj kratko obdobje, saj se je kasneje izgubila in se tudi v latinščini ni več pojavila. Šele v 17. stol. je Jaques Spon iz Liona ponovno uvedel omenjeni termin v uporabo.

Zelo zanimiva je tudi povezava arheologije in umetnostne zgodovine, saj je jasno, da se prva primarno ukvarja s praktičnim in kulturnim namenom artefaktov in najdb, medtem ko druga proučuje odlike njihovih oblik, stilov in emotivnega življenja njihovih ustvarjalcev. V tem svojem delovanju se obe disciplini samega bistva dotikata do te mere, da je med njima velikokrat težko postaviti mejo: obe se namreč ukvarjata z istim materialom in mu zgodovinsko gledano obe določata in potrujeta družbeno-zgodovinsko funkcijo. V bistvu obe predstavljata, kadar gre za prazgodovinske in antične spomenike, dve veji enake discipline. Kot do sedaj omenjeno, je arheologija zahtevna znanstvena disciplina in poklic arheologa zahteva široka znanja na področju materialne in duhovne kulture s področja fizičnega in duhovnega sveta človeka ter človeštva, od najzgodnejših časov njegovega bivanja do moderne dobe v najširšem smislu te besede.

SPREHOD PO MUZEJU

Od ustanovitve Arheološkega muzeja v Zadru je to drugi najstarejši muzej na Hrvaškem ter eden najstarejših v tem delu Evrope. Pod njegovim okriljem delujeta tudi Muzej ninskih starin in Domovinski muzej v Benkovcu. Stalne zbirke AMZ so razvrščene tako po obdobjih, kot po nadstropjih same zgradbe v svojstvenem redu: v pritličju so razstavljeni eksponati iz obdobja od 7. do 12. stol., od katerih se največji del veže na materialno in duhovno kulturo Hrvatov. V prvem nadstropju imamo vpogled na mnoge predmete, ki ilustrirajo življenje v Severni Dalmaciji v obdobju Rimljanov, v drugem nadstropju pa je razstavljen predzgodovinski eksponat arheološkega materiala iz kamene in železne dobe, od pribl. 10000 let pr. Kr. do prihoda Rimljanov.

Kot državni muzej pokriva področje zadarske župnije z otokoma Rabom in Pagom. Znotraj muzeja pa deluje več oddelkov: oddelek za prazgodovino, antiko, srednjeveško arheologijo, oddelek za pedagoško-andragoško dejavnost, konservatorsko-restavratorska delavnica, knjižnica in *Muzej ninskih starin*. V AMZ je shranjenih preko 1000000 različnih arheoloških predmetov iz omenjenih zgodovinskih obdobij. Muzejske dejavnosti vključujejo sistematično izvajanje zaščitnih in sondažnih arheoloških raziskav, obdelavo arheološkega gradiva in predstavitev, organizacijo občasnih razstav ter gostovanje priložnostnih razstav. AMZ izdaja svoje letno glasilo *Diadora*, v katerem je doslej opisalo svoja raziskovalna dela veliko domačih in tujih avtorjev. Muzej se še posebej ponaša z izdelavo svojih arheoloških kopij in reprodukcij iz keramike, mavca, stekla, kamna in metala. Ekspoziti iz časa prazgodovine in antike so razen krajevnih posebnosti vsekakor sorodni tistim, ki so najdeni tako v Sloveniji kot tudi širše po Evropi; medtem ko je obdobje srednjega veka, ko se je širilo po evropskih tleh krščanstvo, prinašalo po dalmatinskem območju s seboj zelo zanimive in drugačne posebnosti. Zato mu namenjam prednost, saj je primerno, da naredimo okviren arheološki vpogled k razvoju krščanstva tudi pri naših južnih sosedih.

Najprej je srednjeveška zbirka predmetov namenjena predvsem predmetom iz starokrščanskih grobov, k temu pa sodi največ orodja, orožja, nakita in keramike. Poleg tega so najdeni še ostanki sakralnih izdelkov, okrasnih delov arhitekture, epigrafskih spomenikov ter kamnitih sarkofagov. Razstavljeni so po tematskem in tipološko-kronološkem principu, kolikor je to mogoče, označeni pa so z legendami v hrvaškem in angleškem jeziku, z zemljevidi, risbami, maketami ter fotopanoji. Na samem začetku pritegne našo pozornost kamnit sarkofag iz 7. - 8. stol. z območja Crkvina v Galovcu, na katerem so izklesani tudi deli rimske arhitekture. Ob njem se nahaja fotopano, ki ilustrativno

prikazuje del najdenega zgodnjega hrvaškega pokopališča v Ždrijacu v Ninu. Ob koncu pozne antike je namreč Nin postajal eno izmed najznačilnejših zgodnjekrščanskih središč na Jadranu, kar dokazuje tudi zgodnjekrščanski oratorij, ki ga najdemo ob današnji župnijski cerkvi sv. Anzelma. Nin je manjše mesto v severni Dalmaciji, približno petnajst kilometrov severozahodno od Zadra. Prvič se omenja v *Periplu* grškega pisca Psevdo Skilaksa kot *Hemionoi*, ki je verjetno popačena oblika imena *Ainonoi*. Kasnejši grški pisci ga imenujejo *Ainona*, rimski pa *Aenona*. Bogate arheološke najdbe dokazujejo obširne pomorske povezave Nina z Grčijo in helenističnim svetom. Od 9. stol. pr. Kr. do prihoda Rimljanov so na širšem območju Nina prebivali ilirski Liburni, ki so imeli v mestu močno pomorsko in kopensko trgovsko središče. Na začetku 7. stol. so Dalmacijo kolonizirali Slovani in konec 8. stol. in na začetku 9. stol. ustanovili prvo hrvaško državno skupnost. Nin je postal prvo hrvaško kraljevo mesto, ki je uživalo slavo od 7. do 13. stoletja. V 9. stol. je postal tudi sedež prvega hrvaškega škofa. Ninski škofje so igrali pomembno vlogo v verskem, kulturnem in političnem življenju. Njihov boj za nacionalni jezik in pisavo, to je bila glagolica, je bil hkrati boj za hrvaško neodvisnost. Pomembni vladarji, ki so povezani z zgodovino Nina, sta kneza Višeslav in Branimir ter kralji Tomislav, Peter Krešimir IV. in Zvonimir.

Ob prihodu Hrvatov na omenjeni prostor je postal Nin prvo politično, kulturno, administrativno in religiozno središče. Tukaj je odkrita največja zgodnje-hrvaška nekropola Ždrijac v Ninu, kjer je bilo najdenih okoli 400 grobov. Ostali dve sta še najdeni v Materizah in v Sv. Križu, prav tako v Ninu. Veliko vlogo v pokristjanjevanju Hrvatov so odigrali tudi Franki, s katerimi so v 9. stol. prišli na to območje ninski svetniki, sv. Anzelma, sv. Ambrož in sv. Marcel, ki imajo svoje večno počivališče v kompleksu župne cerkve sv. Anzelma, slednje pa spadajo med najbolj značilne spomenike hrvaške nacionalne zgodovine.

Sledijo vitrine, v katerih se v muzeju nahajajo eksponati hrvaške srednjeveške kulture od 7. do 15. stoletja. V eni izmed njih je razstavljena keramična žara iz Kašića pri Zadru, ki priča o tem, da so se Hrvati ob priselitvi v 7. stol. na svoje novo območje ob smrti dali upeliliti, tako kot ostali Slovani. Od 8. stol. dalje pa so na področju Dalmacije upelilitev ukini, pokojnike pa so polagali v krste, nato pa v zemljo, bodisi z dodatkom arhitekture ali brez. V 9. stol. so gojili t. i. poganski način pokopavanja, tako da so s pokojnikom vred polagali v grob še različne uporabne predmete, kot so orožje, posodje, nakit in morda še kaj. En primerek nam govori o ostankih starohrvaškega bojvnika (z dodano opremo) ter redke primer nekakšnega čolnika, ki bi lahko služil kot posodica za sol, s pokopališča v Ždriacu v Ninu. Okras na njem je stilizirano drevo življenja ter konjski lik s kultno masko. Zraven je še kost jelenovega roga, okrašena z geometrijskim ornamentom z ene in s prikazanim motivom lova na jelena z druge strani.

V naslednjih vitrinah lahko zasledimo predmete, ki ga prikazuje fotografija s cerkvi sv. Križa, najdene pa so bile na delno raziskanem pokopališču v tamkajšnji okolici; predstavljen je večinoma nakit, keramika, vedra, noži, puščice, kresila, ključi, deli stekla, po en primerki različnih novcev, glavniki in britvice. Signiran je tudi grob matere z otrokom s pokopališča v Ždriacu, ki je datiran s pomočjo dodanega novca, frankovskega cesarja Lotarja I. Karolinškega (840-855). Grobu pripada še nekaj uhanov, za tisti čas tipične grozdne oblike, fragment srebrnega prstana, dva železna noža ter pekač za keramiko. Sledi vitrine, namenjene zanimivemu nakitu in dekorativnim dodatkom, časovno datiranim od 8. stol. do sredine 15. stoletja. Gre namreč za srednjeveški hrvaški nakit, predvsem uhane, ki so ustvarjeni na svojevrsten način in spominjajo na obliko grozdov. Material je bron, lahko je pozlačen ali posrebren. Največ tovrstnega nakita je bilo najdenega v Ninu, Bilijani, Donji, Bribiri, Kašićih, Starigradu,

Paklenici, Pridragi, Bibinji, Zadru, Burnumi, Velimi, Stari Poveljani in še nekaterih bližnjih manjših krajih.

KNEZ BRANIMIR IN HRVAŠKA PLETENINASTA ORNAMENTIKA

Sledi prostor predromanske in romanske pleteninaste skulpture na hrvaških tleh, ki pa je že zdavnaj našla svoje mesto tudi v zbirki najbolj čislane svetovne umetnosti. Žar svoje edinstvenosti širijo predvsem kamnite reliefne plošče iz cerkve sv. Nedeljice v Zadru s svojimi pletenimi, linearno in ploskovito oblikovanimi figuralnimi kompozicijami iz Kristusovega življenja, ki so nastale v 11. stoletju. Označujejo hkrati prelomni trenutek v izdelavi monumentalne romanske skulpture. Predromanika je v umetnosti obdobje, kjer je relief kot ornament vladal precej časa, preden se je ponovno pojavil človeški lik kot samostojna figuralna kompozicija.

Tej predstavitvi je v Arheološkem muzeju namenjen vpogled v poseben tematski eksponat stalne zbirke, ki ji pripadajo kamniti elementi cerkvenega pohištva, kot so deli oltarnih pregrad, ciborijev ter kamniti segmenti z okrasnimi pleteninami. Večina jih je bogato okrašena s plitvimi reliefi, njihov čas pa sodi med 8. in 11. stoletje. Posebej dragoceni so fragmenti z graviranimi napisi. Na njih so zabeležena imena darovalcev, raznih odličnjakov in vladarjev, njihova imena pa so zabeležena v srednjeveškem latinskem jeziku, med njimi se najde tudi kakšen v grščini. Še posebej reprezentativna je muzejska soba, kjer so predstavljeni deli oltarnih pregrad in gred. Izpostavljena je tista z vklesanim imenom hrvaškega kneza Branimirja (879-892)¹ iz Šopota pri Benkovcu, ob njej pa je še razstavljena kopija sarkofaga zadarske katedrale sv. Stošije, ki jo je v začetku 9. stol. postavil škof Donat. V letu 2018 se je namreč v AMZ odvijal poseben program z naslovom *Hrvaška v času Branimirja – 1130. obletnica od leta vklesanega imena kneza Branimirja na njegovo oltarno gredo iz Gornjega Muća*, v nekdanji cerkvi

Arheološki muzej v Zadru

blizu Splita. Obdobje njegovega vladanja se imenuje »Branimirjeva renesansa«, saj sta v tem času med drugim tudi gradnja cerkva in klesarska aktivnost dosegli bogat razcvet. Temu na čast so bile leta 2018 v muzeju načrtovane tri večje razstave, ciklus predavanj ter predavanja o zgodnjerenesanci zgodovini Hrvaške. Dogodki namreč obeležujejo čas, ko je pred 1130. leti papež Janez VIII. priznal oblast Branimirju nad vso Hrvaško, mnogi izmed prebivalcev pa ta dan smatrajo kot prvo mednarodno priznanje njihove domovine. Papež Janez VIII. je poslal knezu Branimirju pismo in v njem podaril blagoslov nanj in na celotni hrvaški narod, s tem pa mu je hkrati zaupal oblast tudi nad vso deželo. Pismo je bilo datirano 7. junija 870. leta. To je bila Branimirju hkrati ustrezna popotnica, da je lahko »obračunal« z dalmatinskim klerom. Slednjo potezo je napravil, da bi zaščitil zahodno cerkev in se oddaljil od Bizanca ter onemogočil ideje tistim, ki so težili po probizantinski orientaciji. Ob tem je knez naredil manever zaradi nekaterih notranjih cerkvenih ter družbenih problemov. Glede na to, da splitski škof ni priznaval Rima, ampak se je naslanjal na nasprotno, je Branimir zaprosil papeža, naj za ninskega škofa postavi Hrvata, za splitskega pa Teodozija. Ni dvoma, da tedanja Hrvaška, kot pomemben politični element, ki je imela v tem času že veliki ugled in položaj, papežu Janezu VIII. pa zanimiva dežela, ne bi sprejel te ponudbe. Leto za tem, ko so se odvijali turbulentni premiki, torej 879, se je imenovalo »Branimirjevo leto«. Njegova oblast je v vsej polnosti zasijala, ko je maja taistega leta preklical probizantinskega kneza Zdeslava. Glede na slabo dostopne podatke je Branimir vladal najbrž do leta 892, izkopanih pa je nekaj spomenikov z njegovim vklesanim imenom. Branimirjevo poreklo ni povsem znano, pisni dokazi pa navajajo in po obliki imena se sklepa, da je izviral iz Ravnih Kotar nekje iz notranjosti, skratka iz banske Hrvaške. Imel je ženo Marušo. Bil je prvi neodvisni hrvaški cesar, njegovo vladanje pa predstavlja največjo stopnjo neodvisnosti

od frankovskega do bizantinskega vladanja in hkrati težnjo za celovitejšo obmorsko področje, združeno z vsemi dalmatinskimi mesti.

Predromanski reliefi, cenjeni v najvišjem evropskem merilu, so tisti, na septumih² iz cerkve sv. *Nediljice* v Zadru, ki so nastali med leti 1030-40. Žal niso ohranjeni v originalni velikosti, saj so jih tekom stoletij manjšali. Vse kompozicije na njih so izvedene v bas reliefu, na gornjih robovih (oz. na gornjem vencu) je viden ozek relief, oblikovan z geometrijsko, živalsko in rastlinsko ornamentiko. Znotraj glavnega polja pa se nahajajo ikonografski prizori iz Kristusovega otroštva in mladosti. Delo pripada odlični zadarski klesarski delavnici. Pletena ornamentika na teh spomenikih je reliefna dekoracija, ustvarjena iz ene ali več vejic ali vitic in tvori najrazličnejše kombinacije krožnih ornamentov, v katere so ponekod vpleteni stilizirani rastlinski, živalski ali človeški liki. Pletena ornamentika, znana tudi kot *troplet*, je najbolj tipičen svojevrsten okras v starohrvaški umetnosti. Ta motiv najdemo povsod tam, kjer so bile cerkve in samostani grajeni v predromanskem slogu, vse do 12. stoletja. Tipični zaviti ornamenti so upodobljeni v vsej svoji zreli obliki, saj so ustvarjalci iz njih uspešno izoblikovali svoj lastni repertoar klasičnih ornamentov v umetniški slog s povsem svojo identiteto. Njihove glavne značilnosti sestavljajo med seboj povezane spirale in zavite linije z mehкими in manjšimi dodatki vitic, vijug in spiral. Vsekakor pa je na njih vedno prisotna svojevrstna abstraktnost: vijuge in spirale lahko delujejo kot ptice, obrazi, glave ali rastline. »Omrežja«, spletena na sarkofagih, so lahko toga, kompozicija je simetrična, težnja spiral in zavojev pa to napetost hkrati zakriva in sprošča. Okus po uvajanju spiral pogosto motivira še podobne elemente v tem stilu: ustvarjanje v tesnih vejastih vijugah v obliki vinske trte in v oblikah živalskih likov ali trakovih v prepletenih vzorcih. Sicer pa so ti pleteni motivi vpliv iz časa antike, iz linij, kot so valovi, pentagrami, mreže rombov...),

vendar so v antiki ti ornamenti služili le kot okvir ali dodatek pri določeni umetnini, medtem ko v predromaniki že izpolnjujejo celoten prostor nekega spomenika. Kvaliteta materiala in izklesanih spomenikov iz tega obdobja pa dokazuje močno graditeljsko in klesarsko sposobnost in znanje mojstrov ter delavnic na tem področju Jadrana.

Med eksponati sta prav tako na ogled dva dela ciborija iz cerkve sv. Kerševana v Zadru ter fragment septuma, ki prikazuje bojevnika iz Pridraga pri Novogradu. Sredina velike razstavne dvorane se kiti z vgrajenim obrobjem vrat iz cerkve sv. Lovra v Zadru. Vrata so romanskega značaja iz 11. stol. in so lepo geometrično oblikovana. Gre za relief, kjer v sredini na vrhu sedi Kristus v mandorli (*Maiestas Domini*), v desni roki drži žezlo, v levi pa knjigo, na kateri je viden napis *Ihs/XPS*. Z leve in desne strani mu mandorlo pridržujeta dva angela razširjenih kril, ob njiju sta drevesi življenj z gifonoma, obrnjenima proti Kristusu. Podboji so strukturirani podobno; v notranjosti so profilirani z astragalom – to je arhitekturni profil, sestavljen iz polkrožne površine, obkrožene z dvema ravnima površinama. Okrašeni so z viticami vinske trte in z listi, obrnjenimi navzdol. Na dnu pri listih se nahaja kelih, na vrhu pa se vitice zaključujejo s ptičjo glavo. Na polovici obeh podbojev sta upodobljeni dve figuri, ki držita v rokah križ, leva figura je prikazana v polprofilu s križem, medtem ko je desna *en face* in sedi. Nad njeno glavo se nahaja križ.

Med predmeti je mogoče zaslediti tudi okrašeni kapitel iz cerkve sv. Eufemija iz Raba iz 11. stol., ob njem pa je položen sarkofag iz cerkve sv. Donata iz Zadra. Pridružuje se jima septum iz cerkve sv. Lovra, ki pripada zadarsko-ninski delavnici. Plošča ima na zgornji strani izbočen friz, okrašen s kvadratnimi zankami ter manjšimi arkadicami s pticami, ki se ritmično menjujejo. Celoten friz je obdan z nizom vzorčastih zrn. Glavno polje je razdeljeno na eno vodoravno in dve navpični pletenici s šestimi deli, izpolnjenimi s svetopisemskimi prizori.

Pri naslednjem prostoru s srednjeveško zbirko naletimo na štiri kovinske nosilce, na katere je obešen rekonstruiran ciborij prokonzula Grgorja iz prve polovice 11. stoletja. Povsem verjetno je, da prihaja iz katedrale sv. Stošije v Zadru. Deli arkad in zaključnega venca so bili odkriti leta 1891 v zvoniku, postavljenem v katedralo v 15. stoletju. Fragmenti so bili nemudoma preneseni v cerkev sv. Donata, ki je bila takrat muzej, sicer pa ciborij pripada zadarski klesarski delavnici. Na sprednji strani ciborija je odkrit izjemno zanimiv napis v verzih:

+ O PRINCEPS PETRE PRINCIPVM
CAELESTIS AVLAE CLAVIGER
DEVOTIONIS SVSCIPE
MVNVSCVLV(M) Q(UOD) VO(VERAM)
PROCONSVL EGO INFIMVS
GRGORIVS Q(UI) NOMINOR
VT PIE PARVIS MICHI CONFERAS
PRO PARVIS M(A)G(NA) (MUNERA).³

Navedeno je ime svetnika, ki mu je ciborij posvečen, sv. Petru, nato ime in titula donatorja prokonzula Gregorja, potomca znane zadarske družine Medijevcev,⁴ ki je bil v tridesetih letih 11. stol. namestnik za Dalmacijo. Ostale stranice ciborija so okrašene s pleteno ornamentiko, levi, jagnjeti, dvema pavoma ob kelihu, konveksnimi in konkavnimi kvadrati ter volutami. Na pomičnem delu, kjer je venec, so vidni ostanki rdeče in modre barve, niso pa ohranjeni stolpci in kapiteli ciborija. Ob ostanku prvotnega ciborija je razstavljena še pomanjšana maketa originala. Nadalje je v prostoru predstavljenega še nekaj kamnitega ogredja, okrašenega s predromanskimi ornamenti. Gre za nedovršene reliefe, ki prikazujejo bršljanovo listje in ptice med gostim grmičevjem. Ena izmed večjih fotografij ilustrira notranjost cerkve sv. Donata.

PREDROMANSKA ARHITEKTURA

Od priseljavanja Slovanov v 7. stol. pa do obdobja samostojne Hrvaške države med 9. in 11. stol. se je na tedanjih tleh razvijala

starohrvaška predromanska arhitektura. Nastajali so karakteristični arhitekturni spomeniki, ki so s sočasnim cerkvenim graditeljstvom v drugih evropskih regijah izkazali znatno izvirnost. Gre za majhne cerkvene zgradbe določenih tipov: rotunda, šesterolist, pravokotnik s kupolo, oblika križa, idr. Za takšen način gradnje so se v času predromanike zavzeli predvsem hrvaški vladarji ter drugi odličniki, ki so imeli občutek za napredek dežele v duhovni in kulturni smeri. V muzeju je pet vitrin namenjenih maketam predromanskim cerkvam karakterističnih in tipoloških oblik iz tega časa. To so cerkve sv. Jurija v Rovanjški pri Starigradu, sv. Mihovil v Pridragi, sv. Stošija na Puntamici (Oštri rat) v Zadru, sv. Križ v Ninu in cerkve sv. Nediljice, Stomorice, sv. Lovra in sv. Petra Starega v Zadru. Sledijo še cerkve sv. Nikola v Ninu, sv. Jurija v Rovanjški, sv. Janeza Evangelista v Biogradu na Moru, sv. Petra v Starigradu Paklenici. Na enem izmed panojev se še nahaja zemljevid stare Dalmacije z označenimi nahajališči ohranjenih in delno ohranjenih starohrvaških cerkva ali pa takšnih, do katerih ni bilo mogoče priti, pa vendar obstajajo podatki, da so bile.

Ob vseh naštetih svetiščih pa je treba kot zanimivost poudariti, da še venomer obstajata dve skupini umetnostnih zgodovinarjev, ki se v primeru hrvaških predromanskih cerkva razhajata v svojih mnenjih – ali gre v tem primeru za tradicijo antike in zgodnjeresrednjeveške arhitekture ali gre še vedno za delež tako imenovane »barbarske« umetnosti – torej teza kontinuitete ali diskontinuitete v kulturi. Povsem nasprotno svetišče tem majhnim spomenikom pa je velika *rotunda* sv. *Donata* v Zadru iz 9. stol., saj z okroglo nadstropno ladjo ter s tremi apsidami spada med najmonumentalnejše evropske predromanske spomenike. Posebna skupina spomenikov prav tako iz tega obdobja so še cerkve z jasnimi kontraforij⁵ in zvoniki sredi pročelja, kot je na primer cerkev pri sv. *Spasu* na Cetini. Cerkev se namreč ponaša s svojevrstno arhitekturo, saj je zgrajena iz velikih

kosov lomljenega kamna. Gre za enoladijsko longitudinalno cerkev v stilu trolistne apside. Kasneje je bila sredinska apsida porušena ter zamenjana z večjim prezbiterijem. Ob vhodu, ki je hkrati westwerk, pa dominira velik in močan zvonik, medtem ko zidove podpirajo polkrožni podporni polstebri in dajejo cerkvi vtis utrdbe.

Cerkev sv. *Donata* iz Zadra sicer ni med manjšimi, vendar pa sodi med izjemne Hrvaške predromanske arhitekturne spomenike. Na začetku je bila posvečena sv. Trojici, sedanje ime pa nosi od 15. stol. dalje po škofu Donatu, ki jo je najverjetneje dal zgraditi na začetku 9. stoletja. Cerkev je zgrajena v stilu starih hrvaških arhitekturnih rešitev z obilo mavca in kamna. Večina arhitekturnih okraskov, kakor tudi monolitni stebri v cerkvi, so starodavnega porekla in prihajajo večinoma iz uničenega rimskega foruma. Ko so zaradi raziskovanj odstrli temelje stavbe, se je pokazal cel niz delov rimskih stebrov, na katerih je bila zgrajena cerkev prav na ostankih foruma. Stavbni koncept je sestavljen iz dveh koncentričnih valjastih sten, zgrajenih okrog osrednjega krožnega prostora, kot njen posredni vzor - cerkev *San Vitale* v Raveni. Širši valj tvori zaokroženo zunanjo stensko površino cerkve, ki so ji vzhodno dodane tri polkrožne apside polne višine dvonadstropnega prostora. Triladijsko svetišče z radialnimi apsidami je ustvarjalni prispevek, ki cerkev naredi bližjo srednjeveški stavbi kot arhitekturnemu izrazu pozne antike. Zunanji zid je okrašen s plitvimi pilastri, znotraj pa s polkrožnimi nišami. Obodna stena je razdeljena na pritličje in prvo nadstropje. V višini prvega nadstropja je zidna konstrukcija povezana z notranjim valjem, pri čemer se v prvem nadstropju ustvarijo galerije osrednjega prostora. Osrednje krožno območje je enotno v polni višini zgradbe, zapira pa ga ožja valjasta zidna konstrukcija, ki se konča z osrednjim bobnom s streho v obliki plitvega stožca. V pritličju se ta konstrukcija opira na šest veličastnih slopov, ki so povezani z loki, in dva monolitna stebra s tremi loki, odprtimi

proti apsidi. Prostornost je omejena kljub večjemu številu oken, saj se svetloba razprši in ne doseže oddaljenih delov. Masivnost, trdnost sten, čeprav nekoliko oslabiljena z arkadnimi odprtinami in okni, nima skoraj nobenega elementa kiparskega členjenja. V času avstrijske uprave leta 1798 je bila cerkev desakralizirana in ločena od škofovskega sklopa. V 19. stoletju je bila preurejena v skladišče in med letoma 1893 do 1954 je bil v njej Arheološki muzej Zadra. Sv. Donat ima odlične akustične značilnosti, zato so v njej desetletja izvajali glasbene predstave mednarodno poznanega Festivala srednjeveške in renesančne glasbe, znani kot *Glasbeni večeri v st. Donatu*.

*Tak zrak je danes,
sladko – slan,
po planktonu in morski travi,
tako domač, od nekdanj znan,
kot magdalenica ob kavi.
V izobilju morska plima
sípine kosti naplavlja;
daleč so bile nevihte.
Dan z galebi se poslavlja.
(Vouk 2003, 59).*

LITERATURA:

Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata. Split (od 1878, a od 1920. Vjesnik za arheologijo ...).

Diadora. Zadar (od 1954).

Gattin, Nenad in Mladen Pejaković. 1982. *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Zagreb.

Opuscula Arheologica. Zagreb (od 1956).

Petricoli, Ivo. 1983. *Tragom srednjovekovnih umjetnika*, Zagreb.

Rapanić, Željko. 1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Logos: Split.

Vezić, Pavuša. 1985. *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru*. Zagreb.

Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Zagreb (Vihard 1879, od 1958. Vjesnik arheološkog muzeja).

Vouk, Erika. 2003. *Valovanje*. Maribor.

let, nasledil ga je Muncimir. Branimir je bil kot nasprotnik bizantinske politike naslonjen na papeški Rim. V tem času je namreč Bizanc dal papeškemu Rimu proste roke nad vzhodnim Jadranom. Obenem se je Branimir na začetku svoje vladavine morda naslonil na Franke, a se je v tem primeru uspel otresti njihove nadoblasti. Kljub povezavi z Rimom pa je uspel vzpostaviti dobre odnose tudi z bizantinskim vladarjem Vasilijem I.: povzel je Zdeslavovo politiko ponujanja miru Bizantincem v zameno za davek *mogoriš*, ki so ga Branimirju pričela plačevati dalmatinska bizantinska mesta. Ta davek je za vrsto generacij postal dohodek hrvaškega vladarja. Leta 887 je novi dož Pietro Candiano sprožil dva neuspešna vojaška pohoda proti Neretljanom in v drugem pohodu tudi sam izgubil življenje. Od takrat so Benečani vse do leta 996 Hrvatov plačevali letni tribut, s čimer so se dohodki hrvaškega vladarja še povečali. Pod Branimirjem ni bilo več bizantinske nadoblasti, pa tudi frankovske ne. Hrvaška je tedaj postala neodvisna in samostojna država. Prvič je omenjeno tudi etnično ime države Hrvaške, saj je Branimir v nekem cerkvenem napisu v letu 888 omenjen kot knez Hrvatov (*Dux Croatorum*). Branimirja je z nazivom knez Hrvatov imenoval tudi papež Janez VIII., ki si je z Branimirjem dopisoval. To je pomenilo nekakšno mednarodno priznanje neodvisne države, saj je papež s svojim dopisovanjem pokazal, da na vzhodnojadranski obali obstajata vladar in država, ki sta vredna njegovega nagovora.

² Septum (lat. *septum*, ograjen prostor, ločen prostor), tudi plutej. Lesena ali kamnita ograja deli oltarni prostor za duhovščino od ladje, namenjene vernikom. Sestavljena je iz vrat, ki so na sredini pregradnih plošč, levo in desno med vrati in zidom. Nad vrati je po navadi trikotno čelo (*plutei*). Glede na širino cerkve ima lahko več vertikalnih stolpcev in razdeljenih plošč, vendar je povsem odvisno od liturgičnih navad. Na zahodu je v 12. stol. septum v mnogih cerkvah izginil, v nekaterih pa se je »spremenil« v *Lettner*; v vzhodni se je spremenil v ikonostas (oltarna pregrada).

³ »O Peter, prvi od prvih,
ključar nebeškega dvora,
daj, vzemi ključa nebeška,
kar sem ti obljubil
jaz, služabnik preponižni,
tistemu, ki Gregor imenujejo;
za majhen dar milostljivega
se bo povrnilo meni z velikim«.

(Prevod napisa na sprednji strani ciborija prokonzula Gregorja)

⁴ Medijevci so bili vplivna zadarska patricijska družina skozi 10. in 11. stol., s katero se je nadaljeval naslov bizantinskih cesarskih strategov. Svojo vladno so krepili na področju Kvarnerskih otokov in Severne Dalmacije. Zapustili so trajni pečat v materialni kulturi Zadra. To je bila hkrati ugledna zadarska družina, ki je bila v sorodu s kraljevsko hišo Trpimirovič. Okoli leta 1020 se je na čelu dinastije pojavil prokonzul Gregor, ki je v vrtincu političnih sprememb tega časa poskušal zagotoviti svojo oblast nad delom Dalmacije, ki je ostal samcat po ločitvi Severne Dalmacije in Kvarnerskih otokov. Izpostavil je tesnejše stike z bizantinskim dvorom, a glede na to, da Bizanc ni sprejel Medijevce na oblast, je ostal omejen na Zadar.

⁵ Kontrafor – je element v arhitekturi iz kamna ali opeke, grajen nasproti ali pa ob zidu in je namenjen podpiranju zidov drugih arhitektonskih elementov. Najpogostejše se uporablja v gotski arhitekturi.

¹ O Branimirjevem izvoru ni jasnih podatkov, čeprav je možno, da je pripadal Trpimirovičem. Na oblast je prišel leta 879, ko je kot nasprotnik bizantinske nadoblasti izpodrinil in ubil kneza Zdeslava. Na oblasti se je obdržal 13